ลานทรายไม่ใช่มหาสมุทรสีทันดร
วิหาร 4 ทิศไม่ใช่ทวีปทั้ง 4

ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์

บทคัดย่อ

การศึกษาและพัฒนาแนวคิดเรื่องสถาปัตยกรรมของวัดในพุทธศาสนาว่ามีความสัมพันธ์กับจักรวาลวิทยาได้พัฒนาจากข้อสมมติฐานเป็นข้อเท็จจริงทางวิชาการ โดยนักวิชาการรุ่นหลังๆ บางส่วนมักจะไม่ตั้งคำถามกับข้อสมมติฐานเหล่านั้นว่าการใช้แนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาเพียงอย่างเดียวในการตีความเรื่องสถาปัตยกรรมของวัดจะมีความถูกต้องหรือไม่อย่างไร จากการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาซึ่งเป็นข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิพบว่าลานทรายที่อยู่ในวัดต่างๆ ที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกานั้นน่าจะเป็นลานเดินจงกรมมากกว่าการเป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสีทันดรเพราะลานทรายเป็นลานจงกรมที่ดีที่สุดด้วยเหตุผลเรื่องความสงบของจิต ความสะอาดและการสร้างบุญ ส่วนวิหาร 4 ทิศนั้นก็มิน่าจะเป็นสัญลักษณ์ของทวีปทั้ง 4 แต่อย่างใดแต่น่าจะเกิดจากแนวคิดเรื่องการถวายวิหารทานแด่พระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง 4 ซึ่งถือว่ามีอานิสงส์มากเพราะเป็นทานชั้นเลิศที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญ ผนวกกับเหตุผลเรื่องความสะดวกในการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายของพระสงฆ์มากกว่าจะเป็นสัญลักษณ์ด้านจักรวาลวิทยา

Abstract

The idea that the architecture of Buddhist temples relates to its cosmology has developed from speculation to accepted academic truths. Some modern academics do not question whether cosmological interpretations of Buddhist architecture are accurate. A study of the Pali Canon and the Commentaries, the doctrinal foundation of Theravada Buddhism, will reveal that sand yards found in temples influenced by the Sri Lanka tradition are more likely to have been for ambulatory practice than for the purpose of representing the Sidantara oceans (the surrounding oceans of Sineru Mount). The reasons are that sand is the best surface for walking meditation and it is easy to keep clean. In the same way, the four cardinal directions commonly found in Buddhist temples are unlikely to be associated with the cosmological four continents but more likely with the great merit attainable by building temples for the practical use of the Sangha from the four directions.

บทนำ

แนวคิดและความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยาว่ามีความสัมพันธ์กับการวางแผนผังพุทธสถานในพระพุทธศาสนา ได้แพร่หลายเป็นอย่างมากในวงนักวิชาการกลุ่มหนึ่งมานานหลายทศวรรษ โดยนักวิชาการเหล่านั้นเชื่อว่าการสร้างพุทธสถานหรือวัด ใช้จักรวาลคติเป็นหลักในการจัดวางผังของวัดโดยเปรียบองค์พระธาตุเป็นภูเขาสิเนรุหรือเขาพระสุเมรุ ลานทรายเหมือนมหาสมุทรสีทันดร เป็นต้น ปัจจุบันแนวคิดดังกล่าวได้พัฒนาจากข้อสมมติฐานทางวิชาการเป็นข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ โดยนักวิชาการรุ่นหลังๆ บางส่วนได้ขยายผลและพัฒนาแนวคิดโดยอาศัยข้อสมมติฐานดังกล่าวเป็นหลัก โดยมักจะไม่ตั้งคำถามกับข้อสมมติฐานเหล่านั้นว่าการใช้แนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาเพียงอย่างเดียวในการตีความจะมีความถูกต้องหรือไม่อย่างไร บทความนี้จึงเกิดขึ้นเพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องพุทธสถาน โดยอาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาอันเป็นรากเหง้าของพระพุทธศาสนาเป็นหลัก นอกจากนี้ยังอาศัยพุทธสถานในประเทศศรีลังกาเป็นข้อเปรียบเทียบเพราะประเทศไทยได้รับพระพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกา ดังนั้นการเปรียบเทียบกับหลักการและประเทศที่เป็นแม่แบบจึงน่าจะทำให้เห็นความจริงของพุทธสถานในอีกมิติหนึ่งที่น่าจะทำให้เรื่องนี้มีความหลากหลายทางวิชาการมากยิ่งขึ้น

ลานทรายคือลานเดินจงกรม

พุทธสถานทุกแห่งในประเทศศรีลังกามักจะมีการใช้ทรายโรยบนลานพระเจดีย์และลานพระโพธิ์ เช่น ลานทรายรอบพระเจดีย์และต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่มหาวิหารเมืองอนุราธปุระ ซึ่งถือเป็นจุดศูนย์กลางแห่งการศึกษาและอารยธรรมของพุทธศาสนาเถรวาท (ปิยนาถ (นิโครธา) บุนนาค, 2534: 60) มหิยังคณเจดีย์ กัลยาณีเจดีย์ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมา

ศรีลังกาครั้งแรกและครั้งที่สาม (วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, กรมพระยา, 2542: 1-5) โบราณสถานในเมืองโปลอนนรุวะและที่เจติย-บรรพตหรือที่ปัจจุบันรู้จักกันในนามว่ามิหินตเล พุทธสถานทุกแห่งที่กล่าวมานั้นล้วนมีลานทรายปรากฏอยู่อย่างชัดเจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มิหินตเลจะมีลานทรายเป็นบริเวณกว้าง รอบอัมพัตถลเจดีย์ก่อนที่จะขึ้นไปสู่มหาเสยเจดีย์บนยอดมิหินตเล

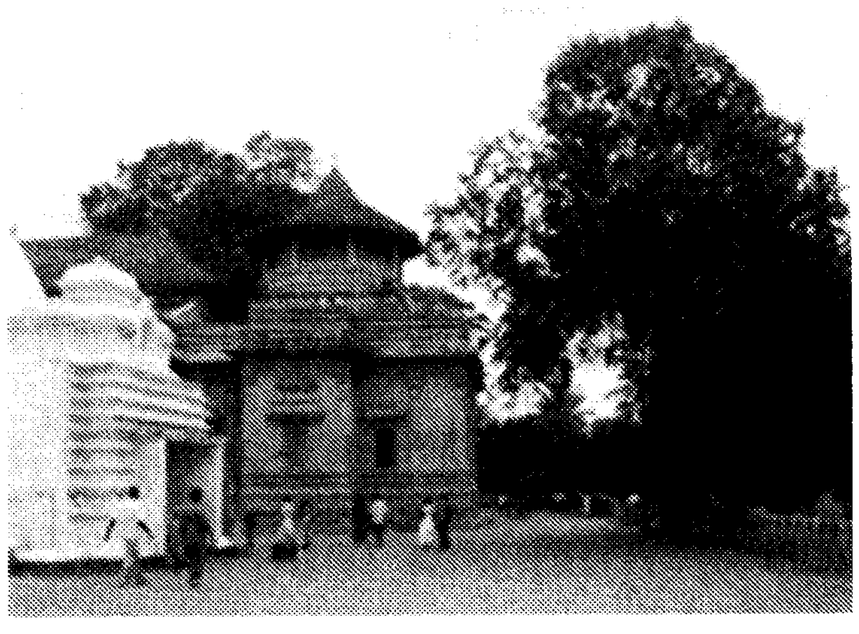

รูปที่ 1 ลานทรายที่กัลยาณีเจดีย์ (โคลัมโบ)

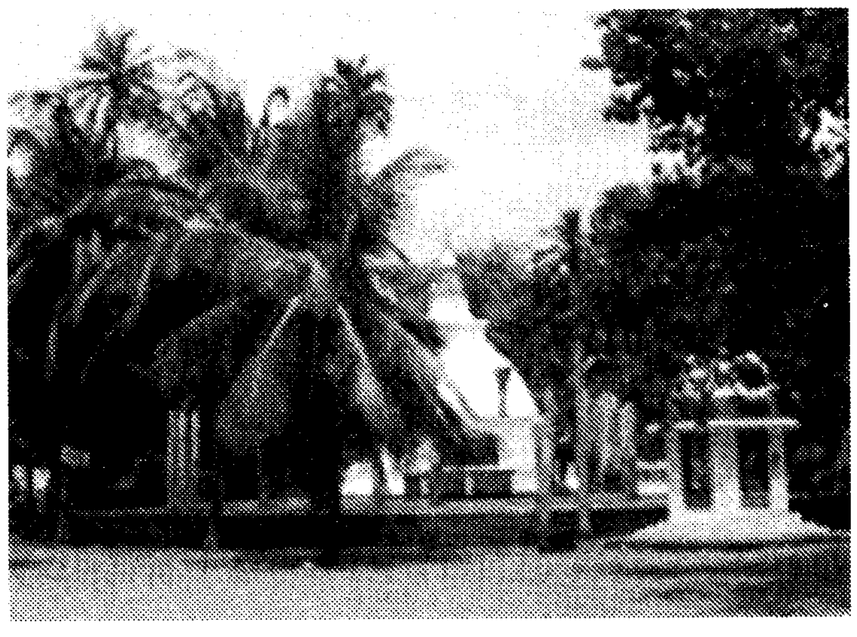

รูปที่ 2 ลานทรายบริเวณอัมพัตถลเจดีย์ (มิหินตเล)

อัมพัตถลเจดีย์เป็นบริเวณที่ท่านพระมหินทเถระ ผู้เป็นพระธรรมทูตและเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชได้พบกับพระเจ้าเทวานัม-ปิยติสสะ กษัตริย์ศรีลังกาพระองค์แรกที่ปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะพร้อมด้วยข้าราชบริพารจำนวน 40,000 โดยทรงรับไตรสรณคมน์หลังจากที่ท่านพระมหินทเถระแสดงธรรมชื่อ จูฬหัตถิโทปมสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1*, 2536:126-135) ปัจจุบันบริเวณดังกล่าวเป็นลานกว้างและมีทรายโรยไว้ทั่วลานพระเจดีย์ โดยที่มาของการโรยทรายที่ลานพระเจดีย์นั้นน่าจะมาจากการที่คัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงการใช้ลานทรายเป็นลานเดินจงกรม โดยถือว่าลานทรายเป็นลานที่ทำให้เกิดสมาธิได้ดีที่สุด คัมภีร์อรรถกถาชาดกได้กล่าวถึงลานจงกรมที่ดีโดยได้แสดงโทษของที่เดินจงกรมไว้ว่า โทษของที่จงกรมมี 5 อย่าง คือ

1) แข็งกระด้างและขรุขระ 2) มีต้นไม้ 3) มุงไว้รกรุงรัง 4) คับแคบมากนัก 5) กว้างขวางเกินไป โดยคัมภีร์อรรถกถาได้ให้เหตุผลว่า

1. เมื่อบุคคลเดินจงกรมบนพื้นดินแข็งกระด้างและขรุขระ เท้าทั้งสองจะเจ็บปวดเกิดการพองขึ้น จิตจึงไม่ได้ความแน่วแน่ และกรรมฐานก็จะวิบัติ แต่กรรมฐานจะถึงพร้อมเพราะอาศัยการอยู่สบายในพื้นที่อ่อนนุ่มและราบเรียบ เพราะฉะนั้นพื้นที่แข็งกระด้างและขรุขระจึงเป็นโทษ

2. เมื่อต้นไม้มีอยู่ภายในหรือท่ามกลางหรือที่สุดแห่งที่เดินจงกรม เมื่ออาศัยความประมาทเดินจงกรม หน้าผากหรือศีรษะก็จะกระทบ เพราะฉะนั้นมีต้นไม้จึงเป็นโทษข้อที่ 2

3. เมื่อเดินจงกรมบนที่จงกรมซึ่งมุงไว้รกรุงรังด้วยหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้น ในเวลากลางคืนก็จะเหยียบถูกสัตว์ มีงูเป็นต้น ทำให้มันตาย หรือจะถูกพวกมันกัดได้รับความเดือดร้อน เพราะฉะนั้นการที่มุงบังรกรุงรังจึงจัดเป็นโทษข้อที่ 3

4. เมื่อเดินจงกรมบนที่จงกรมแคบเกินไป กว้างเพียงศอกเดียวหรือครึ่งศอก เล็บบ้าง นิ้วมือบ้าง จะไปสะดุดเข้าแล้วแตก เพราะฉะนั้นความคับแคบเกินไปจึงเป็นโทษข้อที่ 4

5. เมื่อเดินจงกรมบนที่กว้างขวางเกินไปจิตย่อมวิ่งพล่าน จะไม่ได้ความมีอารมณ์แน่วแน่ เพราะฉะนั้นการมีที่กว้างขวางเกินไปจึงเป็นโทษข้อที่ 5 (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 3 ภาค 1*, 2536: 12)

คัมภีร์อรรถกถาจึงสรุปว่า ที่เดินจงกรมที่ดีที่สุดก็คือที่เดินจงกรมของท่านพระมหินทเถระ บนยอดเจติยบรรพตหรือเจติยคีรี ซึ่งปัจจุบันเรียกว่ามิหินตเลนั่นเอง ดังข้อความที่กล่าวว่า

> ที่เดินจงกรมโดยส่วนกว้างได้ศอกครึ่ง ในสองข้างมีประมาณศอกหนึ่ง ที่เดินจงกรมโดยส่วนยาวมีประมาณ 60 ศอก มีพื้นอ่อนนุ่มมีทรายโรยไว้เรียบเสมอก็ใช้ได้ เหมือนที่เดินจงกรมของพระมหินท-

> เถระผู้ปลูกฝังความเลื่อมใสให้ชาวเกาะที่เจติยคิรีวิหารก็เป็นเช่นนี้ (เรื่องเดียวกัน: 12-13)

ดังนั้น ลานทรายที่อยู่บริเวณรอบอัมพัตถลเจดีย์ที่มิหินตเลนั้นก็คงเป็นอื่นไปไม่ได้นอกจากลานเดินจงกรมของพระภิกษุซึ่งใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาธุระนั่นเอง อย่างไรก็ดี ข้อความข้างต้นนั้นอธิบายที่เดินจงกรมของแต่ละบุคคลว่ามีขนาดกว้าง 2 ศอก ยาวประมาณ 60 ศอก อาจมีปัญหาว่าลานทรายรอบพระเจดีย์นั้นมีขนาดใหญ่กว่าที่กล่าวนี้มาก ข้อนี้อาจอธิบายได้ว่าเจติยบรรพตเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์มากมาย ในสมัยที่พระพุทธศาสนาประดิษฐานที่ประเทศศรีลังกาตั้งแต่พระมหินทเถระ ก็มีพระสงฆ์จำพรรษาแรกจำนวนถึง 62 รูปและภายในปีเดียวกันนั้นก็ได้มีพระสงฆ์เกิดขึ้นจำนวนถึง 68,000 รูป (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1,* 2536: 141-169) นอกจากนี้ ราว พ.ศ. 610-622 พระเจ้ามหาทาฐิกนาคทรงเป็นผู้กระทำพิธีคีรีภัณฑบูชา ซึ่งก็คือพิธีการบูชาภูเขาเจติยบรรพต กล่าวกันว่ามีพระภิกษุมาประชุมกันถึง 24,000 รูป (กรมศิลปากร, 2534: 443-444) ดังนั้นลานเดินจงกรมของพระสงฆ์จำนวนมากก็ย่อมต้องเป็นลานทรายขนาดใหญ่ตามไปด้วยนั่นเอง

ลานทรายมีไว้เพื่อความสะอาด

นอกจากลานทรายจะมีไว้ใช้เพื่อเดินจงกรมแล้ว ลานทรายยังอาจมีไว้เพื่อวัตถุประสงค์เรื่องความสะอาดและความเรียบร้อยด้วย คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎกได้พรรณนาถึงพระเถระรูปหนึ่งซึ่งท่านได้ทำวัตรกวาดลานพระเจดีย์ซึ่งเกลี่ยด้วยทรายไว้ว่า

> พระปุสสเทวเถระ ผู้อยู่ที่กาฬันทกาฬวิหาร กวาดลานเจดีย์ทำอุตรางสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง แลดูลานเจดีย์ซึ่งเกลี่ยทรายไว้เรียบร้อยราวกะลาดด้วยดอกย่างทรายให้เกิดปีติและปราโมทย์มี

พระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎก เล่ม 8 ปริวาร*, 2537: 556)

ยังมีเรื่องของพราหมณ์คนหนึ่งที่ทำความสะอาดลานพระเจดีย์ของพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยการถอนหญ้าและนำทรายไปเกลี่ย ความว่า

> สังขพราหมณ์นั้นเอามือทุบแผ่นดิน ร่ำไห้รำพันไปยังลานเจดีย์นั้น ถอนหญ้าแล้ว เอาผ้าห่มห่อทรายนำไปเกลี่ยที่ลานเจดีย์พระปัจเจกพุทธเจ้า เอาน้ำในคนโทน้ำประพรม ทำการบูชาด้วยดอกไม้ป่า เอาผ้าห่มยกขึ้นทำเป็นธง ผูกฉัตรคือร่มของตนไว้บนสถูปแล้วกลับไป (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ เล่ม 1*, 2537: 274)

การใช้ทรายเกลี่ยเพื่อทำความสะอาดนั้นยังปรากฏในพระไตรปิฎกอีกหลายแห่ง เช่น

> พรานป่าคนหนึ่งมาพบเข้าจึงคิดว่าแต่ก่อนต้องเป็นที่ที่ท่านผู้มีศีลทั้งหลายเคยใช้สอยมาแล้วเป็นแน่ เราจะปรับปรุงมันจึงขนเอาดินโดยรอบออกไป ทำถ้ำให้สะอาด ล้อมรั้วรอบกระท่อม ติดประตูหน้าต่าง โบกปูนขาว วาดภาพจิตรกรรมจนสำเร็จเป็นอย่างดี แล้วเอาทรายที่เหมือนแผ่นเงินมาเกลี่ยจนทั่วบริเวณ ตั้งเตียงและตั้งไว้แล้วได้ถวายเพื่อประโยชน์เป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคเจ้า (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่ม 5 ภาค 2*, 2537: 97 – 98)

ข้อความบางแห่งกล่าวว่าพระราชาได้นำทรายมาเกลี่ยไว้เพื่อความสะอาดโดยให้พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาตามทางนั้น

> พระองค์ให้สร้างวิหารด้วยพระดำริว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ของพวกเราทั้งนั้น ทรงล้อมสองข้างทางด้วยไม้ไผ่จากพระทวารตำหนักของพระองค์จนถึงซุ้มประตูวิหาร เบื้องบนรับสั่งให้ผูกพวง

ของหอมพวงมาลัยที่หอมฟุ้งเป็นเพดานเสมือนประดับด้วยดาวทอง เบื้องล่างรับสั่งให้เกลี่ยทรายสีเหมือนเงินแล้วโปรยดอกไม้ให้พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาตามมรรคานั้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่ม 4 ภาค 1*, 2537: 35)

การโรยทรายเพื่อความสะอาด ยังปรากฏในข้อความที่กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งซึ่งนำทรายมาเกลี่ยเพื่อมิให้ชายจีวรของพระภิกษุเปื้อนดิน ความว่า

พราหมณ์นั้นออกไปแต่เช้าตรู่ ได้ยืนแลดูพวกภิกษุห่มจีวรในที่เป็นที่ห่มจีวรของพวกภิกษุ ก็ที่นั้นมีหญ้างอกขึ้นแล้ว ต่อมาภิกษุรูปหนึ่งห่มจีวรอยู่ ชายจีวรเกลือกกลั้วที่หญ้าเปียกด้วยหยาดน้ำค้างแล้ว พราหมณ์เห็นเหตุนั้นแล้วคิดว่า "เราควรทำที่นี้ให้ปราศจากหญ้า" ในวันรุ่งขึ้นถือจอบไปถากที่นั้นได้ทำให้เป็นที่เช่นมณฑลลานแม้ในวันรุ่งขึ้น เมื่อภิกษุมายังที่นั้นห่มจีวรอยู่ พราหมณ์เห็นชายจีวรของภิกษุรูปหนึ่งตกไปบนพื้นดินเกลือกกลั้วอยู่ที่ฝุ่น จึงคิดว่า "เราเกลี่ยทรายลงในที่นี้ควร" แล้วขนทรายมาเกลี่ยลง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2*, 2537: 13)

การใช้ทรายเกลี่ยรอบลานพระเจดีย์นี้ยังถือว่าเป็นมหากุศลอย่างหนึ่ง ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาถึงอานิสงส์ของการบูชาดังกล่าว โดยคัมภีร์ได้กล่าวว่า

เราเป็นสังขพราหมณ์ เราถอนหญ้าที่ลานเจดีย์ของพระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงทำทาง 8 โยชน์ให้ปราศจากตอและหนาม ทำพื้นที่ให้ราบเรียบ สะอาด เราโรยทรายที่ลานเจดีย์พระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้านั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงโรยทรายที่หนทาง 8 โยชน์ เราทำบูชาที่พระสถูปนั้น

ด้วยดอกไม้ป่า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงได้ทำเครื่องลาดดอกไม้ด้วยดอกไม้ป่านานาชนิดทั้งบนบกทั้งในน้ำ ในหนทาง 9 โยชน์ เราประพรมพื้นดินด้วยน้ำในคนโทน้ำที่พระสถูปนั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ฝนโบกขรพรรษจึงตกลงที่กรุงเวสาลี เรายกธงแผ่นผ้าและผูกฉัตรที่พระเจดีย์นั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงยกธงแผ่นผ้าและฉัตรใหญ่น้อย จนถึงภพอกนิษฐ์ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ เล่ม 1*, 2537: 274–275)

นอกจากนี้ การโรยทรายไว้ที่ลานพระโพธิ์ก็มีอานิสงส์มากเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในคัมภีร์ว่ามีพระเถระรูปหนึ่งนามว่าท่านพระปุลินปูชกเถระ ท่านได้กล่าวว่า

> เราขนเอาทรายเก่าที่โพธิมณฑลอันอุดมแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าวิปัสสีออกทิ้ง แล้วเกลี่ยทรายอันสะอาดไว้ ในกัปที่ 91 แต่กัปนี้ เราได้ถวายทรายใด ด้วยผลการถวายทรายนั้นเราไม่รู้จักทุคติเลย นี้เป็นผลแห่งการถวายทราย ในกัปที่ 53 แต่กัปนี้ เราได้เป็นพระราชาครอบครองคน ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีกำลังมาก มีพระนามว่ามหาปุลินะ คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา 4 วิโมกข์ 8 และอภิญญา 6 เราทำให้แจ้งชัดแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้า เราได้ทำเสร็จแล้ว ฉะนี้แล (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย อปทาน เล่ม 8 ภาค 2*, 2536: 106)

ในสมัยพระมหินทเถระไปแสดงธรรมที่ศรีลังกา พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะก็ทรงให้พนักงานทำความสะอาดโรงช้างเพื่อให้ท่านพระมหินทเถระแสดงธรรมโปรด ดังข้อความว่า

> แน่ะพนาย! พวกเธอจงไปชำระโรงช้าง เกลี่ยทราย โปรยดอกไม้ 5 สี ผูกเพดานผ้าแล้วปูลาดอาสนะเพื่อพระเถระทั้งหลายบนที่ของ

ช้างมงคล พวกราชอำมาตย์ได้กระทำอย่างนั้นแล้ว พระเถระได้ไปนั่งแสดงเทวทูตสูตรในที่นั้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1*, 2536: 138)

การเกลี่ยทรายรอบลานพระเจดีย์หรือพระโพธิ์จึงมีสาเหตุ 2 ประการหลักด้วยกันคือเรื่องความสะอาดและเรื่องการใช้เป็นลานจงกรม โดยผู้ที่ทำบุญด้วยทรายย่อมได้รับผลของบุญในเพราะเหตุทั้งสองนี้ด้วย ดังนั้นจึงมิใช่เรื่องแปลกอะไรที่พุทธสถานในศรีลังการวมถึงประเทศไทยซึ่งได้รับพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกาจะนำคติดังกล่าวมาประยุกต์เข้ากับการสร้างวัดโดยมีวัตถุประสงค์เดียวกัน

ลานทรายคือมหาสมุทรสีทันดร

เมื่อประเทศไทยรับพระพุทธศาสนามาจากประเทศศรีลังกาตั้งแต่อาณาจักรสุโขทัยต่อไปถึงอาณาจักรล้านนา พระสุมนเถระที่ได้บวชเรียนแบบลังกาวงศ์จากพระอุทุมพรมหาสามีแห่งเมืองนครพันได้เผยแผ่จารีตแบบลังกาวงศ์ขึ้นทั้ง 2 อาณาจักร (กรมศิลปากร, 2539: 344 – 348) ดังนั้น การที่ทั้งสองดินแดนจะรับแนวคิดเรื่องการก่อสร้างพุทธสถานโดยมีลานทรายรอบพระเจดีย์เพื่อใช้ในการเดินจงกรมนั้นก็คงมิใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด ในปัจจุบันวัดหลายแห่งก็ยังมีร่องรอยการได้รับอิทธิพลดังกล่าวมาด้วย เช่น วัดพระธาตุลำปางหลวงที่จังหวัดลำปาง วัดพระธาตุหริภุญชัยที่จังหวัดลำพูน ทั้งสองวัดมีการใช้ทรายโรยรอบลานพระเจดีย์รวมถึงเขตพุทธาวาสทั้งหมด ผู้เขียนเข้าใจว่าในอดีตวัดในประเทศไทยที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาแบบลังกา ก็น่าจะมีลานทรายเช่นนี้ด้วยเช่นกัน แต่ในปัจจุบันลานทรายเหล่านี้ได้กลายเป็นลานคอนกรีตหรือลานกระเบื้องบ้าง อันเป็นไปตามยุคสมัย

อย่างไรก็ดี นักวิชาการบางท่านได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับลานทรายนี้ไว้

รูปที่ 3 ลานทรายวัดพระธาตุลำปางหลวง (ลำปาง)
รูปที่ 4 ลานทรายวัดพระธาตุหริภุญไชย (ลำพูน)

โดยเชื่อว่าเป็นตัวแทนของมหาสมุทรสีทันดร โดยเริ่มจากแนวคิดที่เชื่อว่าคติการสร้างสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุขึ้นเป็นหลักของเมืองเป็นคติเดิมของพราหมณ์ในประเทศอินเดีย ต่อมาคตินี้ได้เข้ามาสู่ภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ราวพุทธศตวรรษที่ 2 โดยจะเห็นได้จากสถาปัตยกรรมและการผังเมืองของสายอารยธรรมมอญ–เขมร โดยทั่วไป (H.Q.Quaritch Wales, 1969: 2. อ้างถึงใน อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2521: 28) ในทางพระพุทธศาสนาก็มีคตินี้เช่นกัน แต่มีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกับคติพราหมณ์ เช่น จักรวาลของพราหมณ์ประกอบด้วยทวีปกลาง เรียกชมพูทวีป เขาพระสุเมรุตั้งอยู่กลางทวีปเป็นแกนจักรวาล โดยมีทวีปอีก 6 ทวีปรายล้อมชมพูทวีปนี้เป็นวงแหวน แต่ละทวีปมีห้วงสมุทรแบ่งคั่นไว้ สุดขอบจักรวาลมีกำแพงศิลาล้อมรอบอย่างแข็งแรง ยอดเขาสุเมรุเป็นวิมานของพรหม ถัดลงมาเป็นวิมานของเทพชั้นต่าง ๆ มีท้าวโลกบาล 8 องค์ประจำทิศทั้ง 8 ส่วนจักรวาลในระบบของพุทธศาสนานั้นยอมรับเขาพระสุเมรุว่าตั้งอยู่กลางทวีปแต่มีภูเขาล้อมรอบภูเขาสุเมรุเป็นรูปวงกลม 7 ลูก มีห้วงสมุทรล้อมรอบ ใต้ภูเขา

ลงมาเป็นห้วงมหาสมุทรใหญ่มีทวีปอยู่ 4 ทวีป มีกำแพงหินล้อมจักรวาลคล้ายคติพราหมณ์ โดยองค์ประกอบของเขาพระสุเมรุมีห้ายอด ยอดกลางสุดเป็นวิมานของพระอินทร์และบริวารอีก 33 องค์ อีก 4 ยอดเป็นของท้าวจตุโลกบาล เป็นต้น (Geoge Coedes, 1963: 40 – 41. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน: 28)

เมื่อนำคติการสร้างพระเจดีย์มาใช้กับพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาเอกในโลก ก็ต้องพัฒนาแบบพระเจดีย์ให้มีความหมายครอบคลุมทั้งจักรวาล จึงได้มีการคิดแบบแปลนให้มีสัญลักษณ์แทนระบบจักรวาลตามแนวคิดของชาวอินเดียโบราณ โดยให้องค์พระเจดีย์เป็นตัวแทนของภูเขาพระสุเมรุ ชั้นต่าง ๆ ของพระเจดีย์ที่เป็นส่วนฐานเป็นตัวแทนของภูเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบภูเขาพระสุเมรุ 7 ลูก ถัดออกมาเป็นทะเลสีทันดรประกอบด้วยทวีปน้อยใหญ่ ภูเขาสิเนรุนั้นตั้งอยู่กลางทวีปทั้ง 4 เป็นต้น (สมหมาย เปรมจิตต์, กมล ศรีวิชัยนันท์, และ สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์, 2524: 23) ดังนั้นหากเชื่อตามแนวคิดดังกล่าวว่าองค์พระธาตุเจดีย์เปรียบเสมือนภูเขาสิเนรุแล้ว ลานทรายที่อยู่รอบลานพระเจดีย์นั้นก็จะเป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสีทันดร ส่วนศาลารายในทิศทั้ง 4 ก็คงหมายถึง ทวีปทั้ง 4 ต่อมาจึงมีนักวิชาการบางท่านสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวโดยกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าลานทรายที่วัดพระธาตุลำปางหลวงเป็นสัญลักษณ์ที่ช่วยให้สถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสคล้ายทวีปที่เป็นเกาะลอยในมหาสมุทร และกล่าวว่าลานทรายเป็นสัญลักษณ์ทะเลสีทันดรที่กำลังหายไปโดยมีลานหินเข้ามาแทนที่ในวัดพระธาตุหริภุญชัย เป็นต้น (เธียรชาย อักษรดิษฐ์, กรกนก รัตนวราภรณ์, และ วันดี สันติวุฒิเมธี, 2545: 96 – 98)

แนวคิดดังกล่าวยังปรากฏในงานของสุรชัย จงจิตงาม โดยกล่าวว่าภูมิศาสตร์ของจักรวาลมักถูกจำลองออกมาในรูปงานศิลปกรรมอยู่เสมอ แต่ที่สื่อออกมาในรูปของการจัดวางผังวัดและอาคารต่าง ๆ ให้สัมพันธ์กับ

คติเรื่องจักรวาลในล้านนายังคงเหลือที่สมบูรณ์อยู่ที่วัดพระธาตุลำปางหลวงเพียงแห่งเดียวเท่านั้นในปัจจุบัน (สุรชัย จงจิตงาม, 2549: 102) สุรชัยยังได้อ้างถึงอนุวิทย์ เจริญศุภกุล ความว่า

> การวางผังอาคารในเขตพุทธาวาสภายในพื้นที่ศาลาบาตรสอดคล้องกับคติจักรวาลแบบไตรภูมิคือพระธาตุเจดีย์ศูนย์กลางของวัดแทนเขาพระสุเมรุ ศูนย์กลางจักรวาล อีกทั้งในฐานะที่เจดีย์แห่งนี้บรรจุพระเกศาธาตุก็ย่อมให้ความหมายชัดเจนบ่งชี้ว่าเป็นการจำลองเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งพระอินทร์ได้นำพระเกศาหรือพระเมาฬีของพระพุทธองค์ตอนออกบวชไปประดิษฐานไว้ด้วยเช่นกัน การได้นมัสการเจดีย์พระธาตุลำปางหลวงจึงเปรียบได้กับการไหว้เจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ วิหารหลวงเปรียบได้กับชมพูทวีป ถูกเน้นให้มีขนาดใหญ่ที่สุด เพราะชมพูทวีปเป็นทวีปที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาประสูติและตรัสรู้ เมื่อเป็นเช่นนี้ลานทรายโดยรอบซึ่งให้จินตนาการคล้ายน้ำจึงมีความหมายแทนมหาสมุทรสีทันดร ส่วนทวีปต่างๆ แทนด้วยวิหารล่องลอยอยู่เป็นเกาะแก่งสอดคล้องกับคำว่าทวีป ซึ่งในภาษาบาลีเรียกว่า “ทีโป” หรือ “ทีปัง” แปลว่า “เกาะ” อันมีน้ำล้อมรอบ (เรื่องเดียวกัน: 103)

การแสดงทัศนะว่าลานทรายเป็นสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสีทันดรเช่นนี้ ดูเหมือนจะได้รับการยอมรับจากคนรุ่นหลังจนเปลี่ยนสถานะจากข้อสันนิษฐานทางวิชาการกลายเป็นข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ที่ยังไม่มีการพิสูจน์ไปแล้ว มิหนำซ้ำยังมีการขยายผลจากข้อเท็จจริงที่ยังมิได้พิสูจน์ดังกล่าวให้แพร่หลายออกไปในหมู่นักวิชาการและคนทั่วไป แม้แต่เอกสารของวัดพระธาตุลำปางหลวงเองก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ด้วยความเต็มใจโดยปราศจากข้อสงสัยใดๆ และยังขยายผลในเรื่องนี้ให้เข้ากับกิจกรรมทำบุญของวัดได้อย่างลงตัว ดังต่อไปนี้

งานออกแบบทางสถาปัตยกรรมการวางผังของวัดยึดคติความเชื่อในจักรวาลทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเชื่อว่าเขาพระสุเมรุเป็นหลักของจักรวาลมีสวรรค์วิมานชั้นต่างๆ มีทวีปใหญ่ 4 ทวีป บริเวณที่เป็นท่ามกลางทรายในเขตจักรวาลนี้เปรียบดังมหาสมุทรศรีทันดรล้อมรอบเป็นรูปวงแหวน ซึ่งตามคติโบราณใช้ทรายแทนมหาสมุทรศรีทันดร (เพราะฉะนั้นการก่อเจดีย์ทรายในวัดโดยเฉพาะที่วัดพระธาตุลำปางหลวงจึงเป็นการพยายามเสริมมหาสมุทรศรีทันดรให้คงอยู่ตลอดไป เนื่องจากทางวัดได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงมหาสมุทรศรีทันดรที่เป็นทรายกลายเป็นปูพื้นอิฐไปด้านหนึ่งทำให้ขาดทะเลที่เป็นคลื่นกลายเป็นทะเลที่ราบสนิท) (*ตำนานพระบรมธาตุลำปางหลวง*, 2549: 2 – 3)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการตีความเช่นนี้อาจทำได้ในแง่ของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาโดยอาศัยกรอบของแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยา แต่อาจจะใช้ไม่ได้เลยในกรอบของการปฏิบัติกรรมฐานในพุทธศาสนา โดยเฉพาะข้อเท็จจริงที่ว่า การที่วัดต่างๆ มีลานทรายรอบลานพระเจดีย์นั้นก็เพื่อใช้ในการเดินจงกรมเพื่อทำให้จิตสงบเพราะลานทรายนั้นใช้เป็นลานเดินจงกรมได้ดีที่สุดตามนัยของคัมภีร์อรรถกถาโดยมิได้มีความเกี่ยวข้องกับการเป็นตัวแทนหรือสัญลักษณ์ใดๆ ทั้งสิ้น และมิใช่เป็นตัวแทนของมหาสมุทรสีทันดรอย่างที่นักวิชาการไทยหรือต่างชาติบางท่านเข้าใจแต่อย่างใด

แรกเริ่มแต่เดิม คนไทยในสมัยก่อนน่าจะทราบถึงวัตถุประสงค์ของลานทรายว่าเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติกรรมฐาน แต่ในสมัยต่อๆ มา การปฏิบัติกรรมฐานในสังคมไทยลดลง คนซึ่งไม่เข้าใจวิธีการปฏิบัติกรรมฐานที่มีความลึกซึ้งเพราะเป็นเรื่องทางจิต จึงไม่ทราบถึงคุณค่าของลานทรายที่ใช้เป็นลานเดินจงกรมว่าสามารถสร้างสมาธิได้ดี จึงได้เปลี่ยนจากลานทรายกลายเป็นลานคอนกรีตหรือลานกระเบื้องแทน ในขณะที่ประเทศศรีลังกานั้น แม้ทุกวันนี้พุทธศาสนิกชนชาวลังกาก็จะเดินจงกรมหรือนั่ง

รูปที่ 5 อุบาสิกาชาวศรีลังกานั่งสมาธิบนลานทราย ที่มหิยังคณเจดีย์ (อูวา)
รูปที่ 6 ชาวศรีลังกาสวดมนต์ที่ลานทราย รอบพระโพธิ์ที่กัลยาณีเจดีย์ (โคลัมโบ)

สมาธิบนลานทรายรอบพระเจดีย์หรือพระโพธิ์อย่างเป็นเรื่องปกติ ดังนั้น ชาวศรีลังกาจึงเข้าใจดีว่าลานทรายรอบพระเจดีย์หรือพระโพธิ์นั้นมีไว้เพื่อใช้เป็นสถานที่ทำกรรมฐานโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเดินจงกรมและมิได้มีวัตถุประสงค์อื่นใดนอกจากเป็นลานที่ใช้ทำสมาธิ

วิหาร 4 ทิศคือการอุทิศมหาทานแด่พระสงฆ์

ประเด็นต่อมาคือเรื่องวิหาร 4 ทิศ ซึ่งเมื่อเชื่อหรือยอมรับในคติจักรวาลดังกล่าวแล้ว วิหาร 4 ทิศก็ย่อมเป็นตัวแทนทวีปทั้ง 4 คือ อุตตรกุรุทวีป ปุพพวิเทหทวีป ชมพูทวีป และอปรโคยานทวีป อันเป็นแนวคิดเรื่องทวีปทั้ง 4 ในจักรวาลแบบพุทธนั่นเอง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม 1 ภาค 3*, 2534: 431 – 433) แนวคิดนี้ได้ขยายไปเป็นงานวิชาการหลายชิ้น เช่น งานของกรกนก รัตนวราภรณ์ ที่กล่าวถึงการสร้างผังวัดหลวงในล้านนาที่สะท้อนแนวคิดเรื่องจักรวาลคติ โดยโยงไปว่าการจัดผังดังกล่าวต้องการสะท้อนอำนาจของกษัตริย์หรือรัฐในสมัยนั้นๆ

(เธียรชาย อักษรดิษฐ์ และคณะ, 2545: 113–114) งานของวัชรี วัชรสินธุ์ที่กล่าวถึงแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยากับวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งมีความต่างออกไปบ้างว่า พระอุโบสถหมายถึงเขาพระสุเมรุ พระระเบียงคตที่ล้อมรอบอุโบสถหมายถึงเขาสัตตบริภัณฑ์ พระมหาเจดีย์ฐานเดียว 5 พระองค์ในทิศทแยงมุมทั้ง 4 หมายถึงทวีปทั้ง 4 และได้โยงว่าการจัดผังวัดดังกล่าวมีเหตุผลจากสภาพแวดล้อมต่าง ๆ โดยเฉพาะเงื่อนไขของสังคม (วัชรี วัชรสินธุ์, 2548: 4)

เรื่องนี้ก็เช่นเดียวกันที่เป็นการตีความโดยนักวิชาการชั้นหลัง แท้ที่จริงแล้วคติการสร้างวิหารในทิศทั้ง 4 นั้นก็เป็นคติความเชื่อในการสร้างวิหารทานถวายพระสงฆ์ซึ่งมาจากทิศทั้ง 4 ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นมหาทานชั้นเลิศ ดังปรากฏในพระไตรปิฎกมากมาย เช่น พระพุทธองค์ตรัสกับท่านอนาถบิณฑิกคหบดีในคัมภีร์พระวินัยปิฎกว่า

> คหบดี ถ้าเช่นนั้นเธอจงถวายพระเชตวันวิหารแก่สงฆ์จตุรทิศทั้งที่มาแล้วและยังไม่มา อนาถบิณฑิกคหบดีรับสนองพระพุทธบัญชาแล้ว ได้ถวายพระเชตวันวิหารแก่สงฆ์จตุรทิศทั้งที่มาแล้วและยังไม่มา (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎกเล่ม 7 จุลวรรค*, 2537: 140)

เมื่อท่านอนาถบิณฑิกคหบดีได้ถวายพระเชตวันวิหารแล้ว พระพุทธองค์ตรัสอนุโมทนากับวิหารทานในครั้งนี้ด้วยพระคาถาความว่า

> วิหารย่อมป้องกันหนาวร้อนและเนื้อร้าย นอกจากนั้นป้องกันงูและยุง ฝนในสิสิรฤดู นอกจากนั้นวิหารยังป้องกันลมและแดดอันกล้าที่เกิดขึ้นได้ การถวายวิหารแก่สงฆ์เพื่อหลีกเร้นอยู่ เพื่อความสุข เพื่อเพ่งพิจารณา และเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศ เพราะเหตุนั้นแล คนผู้ฉลาด เมื่อเล็งเห็นประโยชน์ตนพึงสร้างวิหารอันรื่นรมย์ ให้ภิกษุทั้งหลายผู้พหูสูตอยู่ในวิหารเถิด (เรื่องเดียวกัน: 140–141)

ในพระสุตตันตปิฎกยังมีพระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญวิหารทานอีก ความว่า

> ดูก่อนพราหมณ์ ยัญของบุคคลที่สร้างวิหาร อุทิศแก่พระสงฆ์ผู้มาแต่ 4 ทิศ นี้แหละเป็นยัญซึ่งใช้ทรัพย์น้อยกว่า มีการตระเตรียมน้อยกว่า มีผลมากกว่า และมีอานิสงส์มากกว่า กว่ายัญสมบัติทั้ง 3 ประการ ซึ่งมีบริวาร 16 นี้ และกว่านิตยทานอันเป็นอนุกูลยัญนี้ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 2*, 2536: 66)

การที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญวิหารทานเช่นนี้ย่อมทำให้พุทธศาสนิกชนที่ศรัทธาเกิดความขวนขวายในการสร้างวิหารทานถวายแด่พระสงฆ์ คตินี้ก็ยังปรากฏอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ที่เหล่าชาวพุทธ (ไทย) มักนิยมสร้างโบสถ์สร้างศาลากันอย่างมากมายจนเหมือนเน้นแต่เพียงการสร้างวัตถุ แต่ข้อที่น่าสังเกตก็คือพระดำรัสที่ว่า “สงฆ์จตุรทิศ” หรือก็คือสงฆ์ซึ่งมาจากทิศทั้ง 4 นั้นย่อมสะท้อนให้เห็นได้ว่า การสร้างวิหารถวายให้แก่พระสงฆ์ทั้ง 4 ทิศนั้นน่าจะเริ่มปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว อาจมีบางท่านเห็นว่าการสร้างวิหารอาจจะสร้างเพียงหลังเดียว โดยไม่จำเป็นจะต้องสร้างทั้ง 4 ทิศก็ได้ โดยความหมายของคำว่าทิศทั้ง 4 นั้นคือการที่พระสงฆ์มาจากทิศทั้ง 4 คือมาจากที่ต่าง ๆ กันมากกว่าจะเน้นการสร้างวิหารในทิศทั้ง 4 จริง ๆ

ข้อนี้สามารถอธิบายได้ว่า แม้แต่กุฏีของพระพุทธเจ้าในพระวิหารเชตวันนั้นก็มีถึง 4 หลังเช่นเดียวกัน คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย กล่าวว่าภายในพระวิหารเชตวันมีเรือนใหญ่ของพระพุทธองค์อยู่ 4 หลังคือ กเรริกุฏี โกสัมพกุฏี คันธกุฏี และสพลฆรกุฏี กุฏีหลังหนึ่ง ๆ สำเร็จด้วยการบริจาคทรัพย์หลังละหนึ่งแสน ใน 4 หลังนั้นพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสร้างสพลฆรกุฏี ที่เหลือท่านอนาถบิณฑิกคหบดีเป็นผู้สร้าง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 1*, 2536: 69) ทั้งนี้ต้องไม่ลืม

ว่าการมีกุฏีหรือวิหารในทิศทั้ง 4 นั้นส่วนหนึ่งก็เพื่อความสะดวกสบายด้วย เมื่อพระพุทธองค์หรือพระสงฆ์เดินทางจาริกมาจากทิศใด ก็สามารถพักอิริยาบถในวิหารทิศนั้นๆ ได้ทันทีโดยมิต้องเดินทางไปพักในที่อื่น เพราะวัดพระเชตวันนั้นมีขนาดใหญ่ถึง 8 กรีส (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม 1 ภาค 2*, 2542: 434) คำว่ากรีสนั้นหมายถึงพื้นที่อันสามารถหว่านเมล็ดข้าวเปลือกได้ 4 อัมพณะ หรือเท่ากับ 44 ทะนาน (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2547: 268 – 269) ดังนั้นเชตวันวิหารจึงมีพื้นที่ราว 352 ทะนาน หมายความว่าสามารถหว่านเมล็ดข้าวเปลือกได้ 352 ทะนานนั่นเองซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีขนาดใหญ่มาก

ดังนั้น การสร้างวิหารในทิศทั้ง 4 เพื่ออุทิศแด่พระสงฆ์ที่มาจาก 4 ทิศเพื่อความสะดวกสบาย ก็คงมิใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด เช่นเดียวกับศาสนสถานทั่วไปที่มีขนาดใหญ่ก็มักจำเป็นจะต้องมีประตูเข้าในทิศทั้ง 4 เพื่อความสะดวกสบายในการเข้าไปบูชาเช่นกัน ในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นคัมภีร์ขยายความพระไตรปิฎกก็ปรากฏแนวคิดในการถวายวิหาร 4 หลังเช่นเดียวกัน ดังเช่นเรื่องของนันทิยมาณพ ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาความว่า

> แม้นันทิยะก็ได้เป็นมหาทานบดี เริ่มตั้งทานถวายภิกษุสงฆ์ เริ่มตั้งปากวัตร (หุงข้าวเป็นประจำ) ที่ประตูเรือนไว้สำหรับคนยากไร้และคนเดินทางเป็นต้น เขาสร้างศาลา 4 หลัง ประดับด้วยห้อง 4 ห้อง ที่อิสิปตนมหาวิหาร ให้จัดตั้งเตียงตั่งเป็นต้น ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วหลั่งน้ำทักษิโณทกลงในพระหัตถ์ของพระตถาคตมอบถวาย พร้อมกับการถวายน้ำทักษิโณทกได้มีปราสาททิพย์ล้วนแล้วไปด้วยรัตนะ 7 ประการทั้งยาวและกว้าง 12 โยชน์ โดยรอบสูงร้อยโยชน์ เอิกเกริกไปด้วยหมู่นางอัปสรพันหนึ่งได้ผุดขึ้น ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ เล่ม 2 ภาค 1*, 2536: 429)

คติการสร้างวิหาร 4 หลังแด่พระพุทธองค์และพระสงฆ์ ซึ่งน่าจะหมายถึงในทิศทั้ง 4 ด้วย หากกล่าวตามความเชื่อของพุทธศาสนาแล้วนับเป็นมหาทานชั้นเลิศ ดังนั้นจึงเป็นเรื่องปกติที่พุทธศาสนิกชนที่ศรัทธาจะสร้างวิหารในทิศทั้ง 4 เท่าที่มีโอกาส เพราะอานิสงส์ต่าง ๆ ที่พรรณนาไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถานั้นย่อมเป็นแรงจูงใจให้กับผู้ใฝ่ในบุญได้เป็นอย่างดี ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชก็ปรากฏคติในการถวายวิหารถึง 84,000 หลัง โดยทรงปรารภถึงพระธรรมขันธ์ของพระพุทธเจ้าที่มีจำนวน 84,000 เช่นกัน (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1*, 2536 : 87 – 89) ต่อมาพระธาตุจำนวน 84,000 แห่งดังกล่าวได้เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ล้านนาที่กล่าวไว้ในชินกาลมาลีปกรณ์ เมื่อตอนสร้างพระธาตุหริภุญชัยในรัชสมัยของพระเจ้าอาทิจจ์ โดยในชินกาลมาลีปกรณ์นั้นแม้ว่าจะไม่กล่าวว่ามีการสร้างพระวิหารในทิศทั้ง 4 แต่ก็กล่าวถึงการสร้างประตู 4 ด้านแล้ว โดยมิได้ส่อความหมายในเรื่องคติจักรวาลวิทยาแต่อย่างใด ดังความว่า

> ครั้งนั้นพระราชาทรงบรรจุผอบพระบรมสารีริกธาตุที่พระเจ้าอโศกธรรมราชโปรดให้ทำไว้ลงในสมุกอันวิจิตรด้วยรัตนะเป็นเอนกมีประการต่าง ๆ แล้วประดิษฐานบนแผ่นศิลาแห่งหนึ่ง โปรดให้สร้างสถูปทรงปราสาทสูง 12 ศอก มี 4 เสา ประตู 4 ด้าน พระเจ้าอโศกธรรมราชทรงเผยแพร่พระบรมธาตุไปทั่วชมพูทวีปในปีใด จากปีนั้นมาได้ 1383 ปี เป็นปีที่พระเจ้าอาทิจจ์ทรงอภิเษกแล้วไป 16 ปี พระธาตุเจดีย์หลวงได้ปรากฏขึ้นในหริปุญชัย (กรมศิลปากร, 2539: 332 – 336)

จากที่กล่าวมานั้นอาจสรุปได้ว่า การสร้างวิหารในทิศทั้ง 4 นั้น น่าจะมีเหตุผลจากการต้องการทำบุญเป็นวิหารทานซึ่งมีอานิสงส์มาก รวมถึงเรื่องความสะดวกสบายสำหรับพระภิกษุหรือประชาชนที่จะมาทำกิจกรรม

ต่าง ๆ ในวัด โดยมิน่าจะมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ในจักรวาลคติแต่อย่างใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกล่าวว่าวิหารหรือศาลา 4 ทิศเป็นตัวแทนของทวีปทั้ง 4 ในจักรวาล เพราะหากใช้หลักในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นหลักแล้ว แนวคิดดังกล่าวไม่มีปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎกหรืออรรถกถาใด ๆ ที่สนับสนุนแนวคิดนี้เลยแม้แต่น้อย

การสร้างเจดีย์ในทิศทั้ง 4 ก็เช่นเดียวกันที่อาจจะพัฒนามาจากคำสอนเรื่องถูปารหบุคคล 4 จำพวกที่ควรสร้างเจดีย์บรรจุธาตุของบุคคลสำคัญ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ ไว้ในทาง 4 แพร่งเพื่อให้คนบูชา (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 1*: 310 – 311) จากแนวคิดที่ให้สร้างเจดีย์ในทาง 4 แพร่ง อาจพัฒนาเป็นเจดีย์ 4 ทิศแทนถูปารหบุคคล 4 จำพวกก็เป็นได้ โดยแนวคิดนี้ปรากฏสืบเนื่องและได้พัฒนามาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ที่ทรงสร้างพระอัษฎามหาเจดีย์เพื่อถวายแด่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระอริยภิกษุสงฆ์สาวก พระอริยภิกษุณีสงฆ์สาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า พระเจ้าจักรพรรดิ พระโพธิสัตว์และพระศรีอริยเมตไตรย (สำนักราชเลขาธิการ, 2531: 273 – 274) ซึ่งมากกว่าถูปารหบุคคลเดิมด้วยการแยกพระสาวกออกเป็นภิกษุและภิกษุณี รวมถึงเพิ่มพระโพธิสัตว์และพระศรีอริยเมตไตรยไปด้วย แต่ประเด็นนี้คงจะยังไม่กล่าวถึงมากนักในบทความนี้เพราะจะต้องศึกษาและค้นคว้าให้มากกว่านี้

วิชาการแบบผีหลอก

หากผู้เขียนจะตีความเรื่องวิหาร 4 ทิศหรือซุ้มประตู 8 ทิศว่าเป็นสัญลักษณ์ให้เข้ากับหลักธรรมเช่น อริยสัจ 4 หรือมรรค 8 ในการเข้าถึงพระนิพพานคือพระเจดีย์หรือพระบรมธาตุก็อาจจะทำได้ เพราะยังเนื่องด้วย

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ในคัมภีร์อรรถกถาได้อุปมาสติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นหนทางแห่งความหลุดพ้นเหมือนประตูเมืองในทิศทั้ง 4 ซึ่งสามารถเข้าสู่ใจกลางเมืองคือพระนิพพานได้ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 2*, 2536: 279) เช่นเดียวกับการตีความและความเชื่อทั่วไปตามหนังสือนำเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยว่า ยอดของโลหะปราสาทวัดราชนัดดาที่มี 37 ยอดนั้นเป็นตัวแทนของโพธิปักขิยธรรมทั้ง 37 ประการ (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2542: 57)

การตีความเช่นนี้ก็อาจจะเป็นเพียงการมองผ่านคัมภีร์แล้วจินตนาการโดยปราศจากเหตุผลรองรับเท่าที่ควร ดังนั้นหากตั้งต้นใช้ข้อสมมติฐานที่ยังมิได้พิสูจน์ว่าเป็นจริง แล้วใช้ความเชื่อนั้นเป็นหลักในการศึกษาและตีความแล้ว การศึกษาวิจัยและวิจารณ์จากข้อมูลดังกล่าวย่อมทำให้เกิดการตีความที่ไม่มีน้ำหนักทางวิชาการ การศึกษาวิจัยนั้นย่อมทำให้ไม่ได้รับความจริงแต่อย่างใด แต่เป็นเพียงมายาคติที่เกิดจากความเข้าใจผิด ดุจคนคว้าเงาพระจันทร์ในน้ำ คนตาบอดจูงคนตาฟาง หรือคนใบ้นอนฝันฉะนั้น พระธรรมปิฎก (สมณศักดิ์ในขณะนั้น) กล่าวถึงการทำงานทางวิชาการไว้อย่างน่าฟังว่า

> เหมือนกับคนเดินทางยามค่ำคืน กลางความมืด มาเจอต้นอโศกอินเดียเข้า เห็นลางๆ สลัวๆ (ในใจบางทีหวาดเรื่องผีอยู่แล้ว) เลยตกใจกลัวว่าเห็นเปรต นี่ก็เพราะเห็นข้อมูลไม่ทั่วตลอด ไม่ชัดเจนไม่เพียงพอ แต่ถ้ามีแสงสว่างพอ เขาได้เห็นข้อมูลทั่วชัด เปรตก็หายไปเอง บางท่านอาจจะบอกว่านายคนนั้นตีความผิดไป (ตีความเอาต้นอโศกเป็นผีเปรต) แต่ที่จริงไม่ควรเรียกว่าเป็นการตีความ หากเป็นเพียงความเข้าใจผิดต่อข้อมูล หรือแค่รับรู้ข้อมูลผิดไป ถ้าจะให้เป็นวิชาการก็คงต้องเรียกว่า “วิชาการแบบผีหลอก” (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2547: 162)

สรุป

ลานทรายที่อยู่ในพุทธสถานต่าง ๆ ที่ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาเถรวาทจากศรีลังกา จึงน่าจะเป็นลานเดินจงกรมมากกว่าการเป็นตัวแทนของมหาสมุทรสีทันดร เพราะลานทรายเป็นลานจงกรมที่ดีที่สุดตามคัมภีร์อรรถกถาซึ่งรจนาในลังกา และเป็นเรื่องปกติของพุทธสถานในศรีลังกาที่ต้องมีการเกลี่ยทรายเป็นลานรอบพระเจดีย์และพระโพธิ์ ด้วยเหตุผลเรื่องความสะอาดและการสร้างบุญด้วย ส่วนวิหาร 4 ทิศนั้นก็มิน่าจะใช่ตัวแทนของทวีปทั้ง 4 แต่อย่างใด แต่น่าจะเกิดจากแนวคิดเรื่องการถวายวิหารทานแด่พระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง 4 ซึ่งถือว่ามีอานิสงส์มากเพราะเป็นทานชั้นเลิศที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญ ผนวกกับเหตุผลเรื่องความสะดวกในการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายของพระสงฆ์มากกว่าจะเป็นสัญลักษณ์ใด ๆ

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนก็มิได้ปฏิเสธแนวคิดที่ว่าการสร้างพระเจดีย์ในพุทธศาสนานั้นน่าจะมีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาอยู่บ้างไม่มากก็น้อย เพราะผู้เขียนมีความเชื่อว่าคนในสมัยก่อนนั้นมีความคิดลึกซึ้งที่สามารถซ่อนแนวคิดต่าง ๆ อยู่ในวิถีชีวิตแทบทุกด้านไว้ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม การก่อสร้างพุทธสถานทุกอย่างก็คงมิได้มีความหมายในเชิงจักรวาลคติทั้งหมด ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่าโดยความเป็นจริงแล้ว วัดหรือพุทธสถานนั้นเป็นสถานที่ที่มีไว้เพื่อการบำเพ็ญเพียรทางจิตเพื่อความหลุดพ้นของพุทธศาสนิกชน ดังนั้น การก่อสร้างวัดหรือพุทธสถานจึงต้องคำนึงถึงวัตถุประสงค์ข้อนี้เป็นหลัก ดังเช่นการจารึกเรื่องอสุภ 10 และญาณ 10 ซึ่งเป็นเรื่องการปฏิบัติกรรมฐานในพระวิหารทิศตะวันออกวัดพระเชตุพนนั้น (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2544: 123 – 125) การจารึกดังกล่าวนอกจากจะเป็นการให้ความรู้แล้วย่อมเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการปฏิบัติกรรมฐานอันเป็นหัวใจในพระพุทธศาสนานั่นเอง ดังนั้น สถานที่อันเหมาะสมแก่การสั่งสอนและอบรมปฏิบัติกรรมฐานก็จะเป็นที่อื่นไปไม่ได้

นอกจากวัดเพราะเป็นวัตถุประสงค์หลักในการสร้างวัด ส่วนการแทรกคติอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดก็ตามต้องถือเป็นเรื่องที่มีความสำคัญรองลงไป

ผู้เขียนคิดว่ามีประเด็นที่น่าศึกษาต่อไปว่า เพราะเหตุใดการศึกษาเรื่องพุทธสถานหรือวัด อันเป็นสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมเพื่อความสงบ รวมถึงการเน้นประโยชน์ใช้สอยของวัดที่เรียบง่ายตามแบบพุทธศาสนาเถรวาทจึงได้ถูกละเลยไป แต่การศึกษาและพัฒนาแนวคิดเรื่องวัดว่ามีความสัมพันธ์กับจักรวาลวิทยานั้นกลับขยายผลอย่างต่อเนื่อง โดยมิได้กลับไปตั้งคำถามในข้อสมมติฐานนั้นเลยแม้แต่น้อย ดังเช่น วัตถุประสงค์ดั้งเดิมของการใช้ลานทรายเพื่อการเจริญกรรมฐานเริ่มเลือนหายไป คนรุ่นต่อๆ มาจึงทราบแต่เพียงเหตุผลในฐานะสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสีทันดรเป็นต้น ทั้งนี้การศึกษาเรื่องวัดในพุทธศาสนาหากมิได้มีการพิจารณาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอันเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าและเป็นหลักในการตัดสินทางพระพุทธศาสนา รวมถึงศึกษาเปรียบเทียบกับศรีลังกาที่เป็นแม่แบบพุทธศาสนาในไทยว่ามีคตินี้หรือไม่ อย่างไร การศึกษาดังกล่าวก็น่าจะไม่ครบถ้วนและอาจจะไม่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาในเรื่องของพุทธศาสนาจริงๆ เพราะไม่มีหลักการในพระไตรปิฎกเป็นหลักตัดสิน

ถึงแม้ว่าประเทศไทยจะได้ปรับแต่งพุทธศาสนาเถรวาทแบบศรีลังกาให้เข้ากับความเป็นไทยบ้างก็ตาม แต่เชื่อว่าวัตถุประสงค์หลักๆ ที่ได้รับจากศรีลังกาก็ไม่น่าจะผิดเพี้ยนไปเท่าใดนักรวมถึงการสร้างวัดด้วย เพราะทั้งสองประเทศมักจะมีการชำระและสืบศาสนาซึ่งกันและกันอยู่เนืองๆ แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป คนรุ่นหลังกลับเข้าไม่ถึงในวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของวัดในพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะรวมถึงผู้ที่อยู่อาศัยในวัดเองด้วยที่มิได้ศึกษารากเหง้าที่แท้จริงของตนเอง ทั้งนี้สาเหตุก็น่าจะมาจากการที่คนรุ่นหลังส่วนใหญ่มิได้กลับไปศึกษาคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งก็คือคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถานั่นเอง

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (2534). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนจักร) คัมภีร์มหาวงศ์.* กรุงเทพฯ: บริษัทไทยพรีเมียร์พริ้นติ้ง จำกัด.

_____. (2539). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 4 (หมวดศาสนจักร) ชินกาลมาลีปกรณ์.* กรุงเทพฯ: บริษัทเซเว่นพริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2542). *อะเมซิ่ง กรุงเทพฯ.* กรุงเทพฯ: Focus 1 International Resources Co.,Ltd..

ตำนานพระบรมธาตุลำปางหลวง. (2549).ลำปาง: จิตวัฒนาการพิมพ์ลำปาง.

เธียรชาย อักษรดิษฐ์ กรกนก รัตนวราภรณ์ และ วันดี สันติวุฒิเมธี. (2545). *ล้านนา จักรวาล ตัวตน อำนาจ.* กรุงเทพฯ: บริษัทดรีมแคชเชอร์กราฟฟิคจำกัด.

นิยะดา เหล่าสุนทร บรรณาธิการ. (2544). *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.* กรุงเทพฯ: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน).

ปิยนาถ (นิโครธา) บุนนาค. (2534). *ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกา สมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณานิคมและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับไทย.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2547). *ตื่นกันเสียทีจากความเท็จของหนังสือ "เหตุเกิด พ.ศ.1."* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนา.

พระมหาสมปอง มุทิโต. (2547). *คัมภีร์อภิธานวรรณนา.* กรุงเทพฯ: บริษัทประยูรวงศ์ พริ้นท์ติ้ง จำกัด.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2536). *พระวินัยปิฎก เล่ม 1 ภาค 1 มหาวิภังค์*

ปฐมภาค และอรรถกถา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระวินัยปิฎกเล่ม 7 จุลวรรค ทุติยภาค และอรรถกถา.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระวินัยปิฎกเล่ม 8 ปริวาร และอรรถกถา.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ เล่ม 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2 ตอน 4.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 3 ภาค 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ เล่ม 2 ภาค 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่ม 8 ภาค 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม 2 ภาค 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2536). *พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เล่ม 1 ภาค 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2542). *พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เล่ม 1 ภาค 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่ม 5 ภาค 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2537). *พระสูตรและอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่ม 4 ภาค 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. (2534). *พระสูตรและอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่ม 1 ภาค 3.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วชิรญาณวโรรส,สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, กรมพระยา. (2542). *มหาวงศ์ สังเขป.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

วัชรี วัชรสินธุ์. (2548). *วัดพระเชตุพน มัชฌิมประเทศอันวิเศษในชมพูทวีป.* กรุงเทพฯ: มติชน.

สมหมาย เปรมจิตต์ กมล ศรีวิชัยนันท์ และสุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์. (2524). *พระเจดีย์ในลานนาไทย งานวิเคราะห์และอนุรักษ์ศิลปและสถาปัตยกรรมลานนาไทย.* เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สำนักราชเลขาธิการ. (2531). *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด.

สุรชัย จงจิตงาม. (2549). *คู่มือท่องเที่ยว – เรียนรู้: ล้านนา เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง.* กรุงเทพฯ: มิวเซียมเพรส.

Coedes, G. (1963). *Angkor.* Oxford University press. แปลโดย วิกเตอร์ เคเนดี้. ใน: อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2521). *องค์ประกอบ*

สถาปัตยกรรมไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.

Quaritch Wales, H.G. (1969). *Daravati.* London. แปลโดย วิกเตอร์ เคเนดี้. ใน อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. (2521). *องค์ประกอบสถาปัตย-กรรมไทย.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์.